

دستور زبان تاریخی

(پارسی، پهلوی، دری)

www.ketab.ir

علی حسین تابان

- سرشناسه : تابان، علی حسین، ۱۳۲۶.
- عنوان و نام پدیدآور : دستور زبان تاریخی (پارسی، پهلوی، ذری) / علی حسین تابان.
- مشخصات نشر : خرم آباد: اردیبهشت جانان، ۱۳۹۳.
- مشخصات ظاهری : ۲۲۶ص.
- وضعیت فهرست نویسی: فیبا
- موضوع : فارسی -- دستور زبان تاریخی
- موضوع : فارسی باستان -- دستور
- موضوع : زبان پهلوی -- دستور
- موضوع : فارسی دری -- دستور
- رده بندی کنگره : PIR ۲۸۶۶ / ت۲د۵ ۱۳۹۳
- رده بندی دیویی : ۵۴۴
- شماره کتابشناسی ملی : ۳۵۲۵۱۴۹

دستور زبان تاریخی (پارسی، پهلوی، ذری) / علی حسین تابان
ناشر: اردیبهشت جانان
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
نوبت چاپ: اول / زمستان ۱۳۹۳
لیتوگرافی - چاپ: طاهر
حروفچینی و صفحه آرایی: زینب بهنام
طراحی جلد: ستار ساکی
قیمت: ۱۲۰۰۰ تومان
ISBN: ۹۷۸-۶۰۰-۵۰۹۲-۹۷-۴

نشانی انتشارات: خرم آباد- خیابان انقلاب- حدفاصل سه راه شهید مطهری و خیابان ناصر خسرو-

کدپستی: ۶۸۱۶۹۳۶۴۴۷ - تلفکس: ۳۲۲۵۴۵۳-۰۶۶۱ همراه: ۰۹۱۶۶۶۱۷۶۵۲

E-mail: ordibeheshtjanan@yahoo.com

وب سایت مؤلف: www.alihossein-taban.ir

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱۷	پیش گفتارهای دستور تاریخی
۱۸	تحول و سیر تاریخی زبان فارسی
۲۰	دستور زبان تاریخی
فصل اول: دوره‌ی باستان	
۲۳	پارسی باستان
۲۴	فرآیندهای دستوری
۲۴	آوا شناسی
۲۵	واکه‌ها
۲۷	هم خوان‌ها
۲۸	هیجا
۳۰	سازه شناسی
۳۱	موارد اسم، صفت و فعل
۳۱	اسم در پارسی باستان
۳۲	شمار در پارسی باستان
۳۲	دوگانی (نشانه‌های دوگانی) در پارسی باستان
۳۳	جمع (نشانه‌های جمع) در پارسی باستان
۳۴	جنس دستوری
۳۵	وضعیت صرفی اسم در پارسی و اوستا
۳۷	ساخت سازه‌های اسم
۴۰	سازه‌های بنیادی و دستوری
۴۱	سازه‌های دستوری
۴۳	شناس، ناشناس، جمع
۴۴	اسم عام «فرایکی» - اسم خاص «بریکی»
۴۵	نویسایی، ترکیب، اشتقاق
۴۵	صفت در پارسی باستان
۴۷	فعل در پارسی باستان
۴۷	دستگاه صرفی فعل
۴۸	دستگاه ساختمان
۴۹	ساختمان ماده‌ی مضارع
۵۱	ساختمان ماده‌ی ماضی
۵۲	سازه‌ی پیشوندی
۵۳	ساختمان فعل
۵۳	سازه‌ی پسوندی

۵۴	دستگاه ریخت شناسی ریشه‌ی افعال
۵۶	ساختار شناسی «ترکیب»
۵۸	زبان اوستا
۵۸	دستور در اوستا
۵۹	شمار در اوستا
۵۹	دوگانی (نشانه‌های دوگانی) در اوستا
۶۰	جمع (نشانه‌های جمع) در اوستا
۶۱	ساختار سازه‌ها در اوستا
۶۲	ساختمان واژه‌ها در اوستا
۶۴	نکاتی پیرامون سازه‌های مشتق

فصل دوم: دوره‌ی میانه

۶۹	پارتی (پهلوانی)
۷۰	پارسی (پهلوی)
۷۱	تفاوت دستوری زبان‌های باستان و میانه
۷۲	دستور زبان پارسی: آواشناسی
۷۳	واک‌ها
۷۵	هم‌خوان‌ها
۷۷	هجاء
۷۹	سازه شناسی
۸۰	اسم در پارسی میانه
۸۰	شمار
۸۱	جمع
۸۱	آن
۸۲	یها -
۸۲	شناس
۸۳	جنس
۸۴	ساختمان اسم
۸۵	اسم مصدر
۸۵	حاصل مصدر
۸۶	سازه‌های دستوری
۸۷	صفت
۸۷	صفت ساده یا بی‌نشانه
۸۷	صفت سنجشی
۸۸	صفت فاعلی
۸۸	صفت مفعولی

۸۹	صفت نسبی
۸۹	ساختمان صفت
۹۰	مرکب
۹۰	مشتق
۹۱	فعل
۹۱	سازه‌های بنیادی (ریشه فعل)
۹۱	أفعال ساده
۹۱	أفعال ساده‌ی سامان یافته
۹۲	أفعال پیشوندی
۹۳	سازه‌ی ماده ساز
۹۴	مصدر
۹۶	ستاک ماضی - ستاک مضارع
۹۶	ستاک مضارع
۹۸	سازه‌های پسین
۹۸	سازه‌های پیشین فعل
۹۸	اسم نماها یا ضمایر
۹۹	ساختار شناسی

فصل سوم: دوره‌ی جدید

۱۰۳	فارسی دری
۱۰۴	دیرینه شناسی ساخت سازه‌های دستوری
۱۰۵	مختصات مبحث آواشناسی
۱۰۵	مختصات مبحث سازه شناسی
۱۰۵	اسم
۱۰۶	صفت
۱۰۷	فعل
۱۰۸	مفردات
۱۰۸	مختصات مبحث ساختار شناسی
۱۰۹	آواشناسی در فارسی دری
۱۰۹	واکه‌ها
۱۱۰	تحول واکه‌ها از پارسی تا فارسی «کاهش، تغییر»
۱۱۲	هم خوان ها
۱۱۳	بازشناخت برخی از هم خوان‌ها
۱۱۴	همزه در فارسی
۱۱۵	تحول هم‌خوان‌ها از پارسی تا فارسی
۱۱۹	آوانگار واج‌های آوایی (مصوت) و نوشتاری (صامت)های زبان فارسی

۱۲۰	سازه شناسی
۱۲۰	اسم در آثار قرن چهارم و پنجم هجری
۱۲۰	شمار در فارسی دری
۱۲۰	مفرد
۱۲۱	دوگانی
۱۲۱	موارد اسم دوگانی
۱۲۳	جمع (نشانه‌های جمع)
۱۲۳	موارد جمع
۱۲۵	جمع عربی در فارسی
۱۲۶	جمع شکسته (مکسر)
۱۲۷	جمع بسمن جمع‌های عربی، در فارسی دری
۱۲۸	جنس
۱۲۹	وابسته پذیری
۱۳۰	ساختمان اسم
۱۳۲	شناخت
۱۳۲	شناس «معرفه»
۱۳۲	شناس
۱۳۴	ناشناس
۱۳۴	سازه‌های نکره در فارسی
۱۳۶	اسم جنس
۱۳۷	صفت در فارسی دری «از قرن چهارم تا هفتم هجری»
۱۳۷	مختصات دستگاه صفت
۱۳۷	ساختار سازه‌ای
۱۳۸	شمار در صفت
۱۳۹	وابسته بودن
۱۳۹	وابسته‌های پیشین
۱۴۱	صفت برتر
۱۴۱	موارد صفت برتر
۱۴۲	موارد «همه»
۱۴۳	موارد «چند»
۱۴۳	موارد «هیچ»
۱۴۴	موارد صفت شمارشی
۱۴۷	وابسته‌های پسین
۱۴۷	موارد صفت ترتیبی
۱۴۸	صفت بیانی

۱۴۸	پس سازه‌ی اضافه یا وابسته ساز
۱۵۰	موارد صفت بیانی
۱۵۲	مضاف الیه
۱۵۲	موارد نقش دستوری صفات
۱۵۳	ساختمان صفت
۱۵۴	اسم نما «ضمیر» در فارسی دری
۱۵۵	اسم نماهای پیوسته
۱۵۵	موارد اسم نماهای گسسته
۱۵۹	موارد اسم نماهای پیوسته
۱۶۰	اسم نماهای مشترک
۱۶۱	اسم نماهای اشاره
۱۶۱	اسم نماهای پرسشی
۱۶۲	اسم نماهای مبهم
۱۶۳	فعل در فارسی دری
۱۶۳	پایه سازه‌ی ماضی
۱۶۴	پایه سازه‌ی نقلی
۱۶۴	پایه سازه‌ی مضارع
۱۶۵	پایه سازه‌ی اسمی
۱۶۵	سازه شناسه‌ها
۱۶۶	شناسه‌ها در فارسی دری
۱۶۹	سازه‌های پیشوندی
۱۷۱	سازه‌های پسوندی
۱۷۱	صیغه‌های تاریخی افعال «ماضی ساده»
۱۷۲	ماضی استمراری - ماضی مؤکد
۱۷۴	ماضی نقلی، نقلی استمراری، نیشابوری
۱۷۵	ماضی پیشین
۱۷۶	مضارع «ساده، التزامی، اخباری، مؤکد»
۱۷۹	آینده
۱۸۰	امر
۱۸۱	نهی
۱۸۲	فعل مجهول
۱۸۳	وجه
۱۸۳	وجه التزامی
۱۸۳	وجه امری
۱۸۳	وجه اخباری

۱۸۴	وجه تمنایی
۱۸۵	قید در فارسی دری
۱۸۵	قید به لحاظ وابسته پذیری
۱۸۶	قید به لحاظ طبقه بندی دستوری و کاربرد آن
۱۸۶	سازه قیدهای مختص
۱۸۶	سازه قیدهای مشترک
۱۸۶	سازه قیدهای نشانه دار
۱۸۷	قید به لحاظ ساختار
۱۸۷	قید به لحاظ معنی
۱۸۸	قید زمان
۱۹۲	قید مقدار (اندازه، شمار و کمیت)
۱۹۳	تید کیفیت و چگونگی
۱۹۴	قید منفی و نهی
۱۹۶	قید ایجاب و تأکید
۱۹۶	قید تردید و گمان
۱۹۶	قید تشبیه و همانندی
۱۹۶	قید آرزو و تمنا
۱۹۶	قید پرسش
۱۹۶	قید علت
۱۹۷	حروف در فارسی دری
۱۹۷	حروف اضافه
۱۹۸	شرح تاریخی برخی از حروف اضافه
۲۰۰	سازه بست یا نقش نمای اضافه «کسره»
۲۰۰	حروف ربط
۲۰۱	حروف ربط ساده یا تک سازه
۲۰۱	حروف ربط مرکب
۲۰۱	حروف مزدوج یا تکراری ها
۲۰۱	شرح تاریخی برخی از حروف ربط
۲۰۲	رای مفعولی
۲۰۲	حروف یا نشانه های ندا
۲۰۳	ساختار شناسی در فارسی دری
۲۰۳	جمله و ساخت آن در فارسی دری
۲۰۴	جمله ی کوتاه خبری ساده
۲۰۴	جمله ی کوتاه چند جزئی
۲۰۵	جمله های همپایه

۲۰۵	جمله‌های ناهمپایه
۲۰۵	جایگاه سازه‌ها در جمله‌ها
۲۰۶	اسم، در جمله
۲۰۶	نهاد
۲۰۶	موارد شناخت نهاد
۲۰۸	مفعول
۲۰۹	متمم
۲۱۰	منادا
۲۱۰	موارد فعل و جایگاه آن
فصل چهارم: سازه‌وندها از پارسی تا فارسی	
۲۱۵	سازه پیشوندها
۲۲۵	سازه پسوندها
	کتابنامه

بیان شالوده‌های هر زبان، نظیر واج‌ها، هجاها، پایه‌سازه‌ها، واژه‌ها و واژه‌بست‌ها، نیاز به شناخت تاریخی، علمی و دقیق آن زبان دارد.

نوشته‌سنگ‌ها، کتیبه‌ها و الواح موجود در بیستون و تخت جمشید و دیگر جاهای تاریخی برون مرزی، که روزگاری، بخش‌هایی از قلمروی پهناور و گسترده‌ی ایران زمین بوده، گواه آشکار، گویا و انکارناپذیری از دیرینگی و پیوند فارسی امروز ما، با زبان‌های ایرانی باستان است.

در پاسخ به گمان آنانی که فراگیری زبان فارسی امروز را، بی‌نیاز از گذشته‌ی تاریخی آن می‌دانند، باید گفت در زبان فاخر، استوار و ارزشمند فارسی امروز، صرف‌نظر از تعدادی عناصر انیرانی و بیگانه، کمتر واژه‌ای را می‌توان یافت که با واژه‌ها و سازه‌های ایران باستان و میانه، ناهمگن، بی‌پیوند، ناهم‌روند و گسسته بنیاد، باشد.

هر واژه‌ای که امروزه گویشوران به کار می‌برند و یا نویسندگان و شعرای اهل ذوق، تخیلات شاعرانه و آرمان‌های شعری و خواسته‌های درونی خود را در قالب آن‌ها، بیان می‌کنند، بی‌گمان به گونه‌ای، پیوند ریشه‌ای با گذشته‌ی خود دارد. این توانمندی و توسع ظرفیت معانی واژگان و نو ترکیبی ساخت سازه‌هایی را که امروزه در شعر برخی از گویندگان سرآمد و صاحب سبک می‌بینیم، خود نشانی از اقتدار فرهنگی، تاریخی، قومی و ملی ماست که ماندگاری و جاودانگی زبان فارسی را، در جولانگاه رویارویی با دیگر زبان‌های سلطه‌جوی دنیا، به روشنی، بشارت می‌دهد.

چنانچه وابستگی برخی از واژگان و سازه‌ها، با گذشته‌ی تاریخی‌اش، بر ما آشکار نباشد، این غربت و ناآشنایی و کاستی، از ناتوانی در پژوهش ماست، نه از بی‌هویتی آن سازه‌ها!

گرچه شتاب پیشرفت شکفت‌انگیز دانش زبان‌شناسی و تاریخ زبان فارسی، در چند دهه‌ی اخیر، موجب پدید آمدن آثار ارزنده‌ای در شاخه‌های زبان‌شناسی تاریخی شده است، اما کافی و بسنده نیست.

این گفتار، از آن جا اثبات می‌شود که هنوز ما با زوایای مبهم، دشوار و پیچیده‌ی دستوری زبان‌های باستان و میانه، تا اندازه‌ای غریب یا ناآشنایم. بنابراین، از طریق پژوهش‌ها و آفرینش آثار و نوشته‌ها و مقالات است که دسترسی به گنجینه‌ی نهفته‌ی زبان و ادبیات کهن، بر ما آسان گشته و ما می‌توانیم بر توانایی‌های فرهنگی خود، بیشتر از همیشه، بی‌الیم. روی هم رفته، پس از گذار از دو دوره‌ی زبان‌های باستان و میانه، و فرارسیدن دوره‌ی ترویج فارسی دری، توانایی جلوه‌های این زبان که ادامه‌ی شوکت و اوج تعالی زبان‌های کهن است، چنان شتابی داشت که در همان چند قرن آغازین، مولود آن، آثار همیشه ماندگاری همچون شاهنامه‌ی فردوسی و تاریخ بیهقی بود. گرچه شوربختانه، از فراسوی بادخیزهای ویرانگر اقوام عرب، ترک، مغول و ترکمان، هجمه‌هایی بر فرهنگ ایران زمین، وارد شد، اما نیک بختانه هرگز گزند ی بر قامت درخت تناور زبان و ادبیات فارسی، وارد نگردید؛ لیک امروزه، حوادث تاریخی به گونه‌ی دیگری تکرار شده، از آن که می‌بینیم، بار دیگر فرهنگ و زبان ما، با خطر هول‌انگیز و مسموم‌کننده‌ی تهاجم بی‌امان دو ضد فرهنگ غرب و شرق، مواجه است. پس وظیفه‌ی هریک از اندیشمندان است به طریقی در برابر خشم این طوفان‌های سهمگین، قامت خود را برافراشته نگه داشته و با نگاهیانی از تمامیت هویت و پیکره‌ی این فرهنگ دیرینه سال، به رسالت خود، جامعه‌ی عمل بپوشاند.

گذشته از این گفتارها، در اثری که پیش رو دارید، فرازهایی از تحوّل، دگرگونی و سیر تاریخی سازه‌ها و واژگان ایرانی باستان، تا عصر رواج فارسی دری، به یاری آوانگاری، همراه تحولات تاریخی دستوری هر دوره‌ی زبانی، آمده است.

نگارنده گفتارهای این کتاب را چهار بخش نموده است. زبان ساده، بیان آشکار و طبقه‌بندی علمی سازه‌ها و فرآیندها و مختصات دستوری آن‌ها، در دوره‌های باستان و میانه، از ویژگی‌های این اثر، در دو بخش آغازین و میانی است.

در بخش سوم، تلاش بر آن بوده است، جایگاه هر سازه را در ساختمان زبان دری - که از نظر اکثر پژوهندگان و اهل زبان، این دوره‌ی زبانی تا قرن پنجم و پاره‌ای از مختصات آن، نهایتاً تا قرن هفتم، ادامه داشته - همراه مثال‌ها و شواهد متعدد نشان دهم. در جهت نیل به این منظور، در حد امکان سعی داشته‌ام، در معرفی سازه‌هایی همچون اسم، صفت، فعل، قید و ... نشان دهم که هر یک از این عناصر، نخست در کلام کدام یک از گویندگان یا نویسندگان به کار رفته و چه موقعیت دستوری، یافته است، این نیز، یکی از ویژگی‌ها و مختصات عمده‌ی این اثر است.

موضوع بخش چهارم کتاب، مربوط به حوزه‌ی شناخت و معرفی عمده‌ترین پیش سازه‌ها و پس سازه‌های فعال و نیمه فعال دستوری - تاریخی، از پارسی تا فارسی دری است. در این قسمت، برخی از این سازه‌ها را به لحاظ سیر و دگرگونی تاریخی، فراخور مطالب کتاب، شرح مختصری نموده‌ام تا موقعیت آن‌ها در ساختمان زبان، در هر دوره‌ی تاریخی، درک گفتارهای دشوار را آسان‌تر نماید. امید آن دارم، این کتاب که چون گام کوتاهی در بازیافت مباحث عظیم و استخراج نکات دستوری تاریخی است، بتواند در راه‌گشایی دانشجویان و دیگر جویندگان شوقمند سیر تاریخ زبان پارسی، به کرانه‌های دوردست این وادی گسترده، اندک تأثیری داشته باشد.

جمله بست سخن آن که، از لطف لطیف و مجاهدت صمیم دوست دانشمابه جناب آقای اکبر رضایی مدیر مسئول محترم انتشارات اردیبهشت جانان، که بی توقع و جانانه زحمات این اثر پر زحمت را - که خود می دانیم چه سنگین است - تحمل نمودند، سپاسگزاری کرده و نیز از توان و طاقت، پایایی و شکیبایی سرکار خانم الهام رضایی، مدیر فنی و سرکار خانم زینب بهنام، مدیر امور تایپ و صفحه بندی، که هریک به نوعی مؤلف این اثر را رهین نجابت و متانت خود کرده اند، نهایت تشکر و سپاسگزاری فراوان داشته، توفیق شان را از خداوند سبحان خواهانم.

و کوتاه سخن آخر آن که، لازم است از منش والای خانم سمیه نیازی که زحمت فهرست بندی مطالب کتاب را با دست عنایت قبول نموده و در گذر از این گذرگاه دشوار و نفس گیر، باری رسان نگارنده بوده اند سپاس و یاد کردی داشته و نیز بهنگام است از آقای فرشاد تابان و خانم تینا تابان، که با درنگ و ژرف کاوی و همت استوار، رنج بازنگری واژه به واژه می آوانگار واژگان این اثر را برعهده داشتند، قدردانی و سپاس ویژه ای داشته باشم.

علی حسین تابان

حرم آباد - تابستان ۱۳۹۳